

ПЕРСОНАЖ АЛЕКСАНДРА ДЮМА ПІД СТІНАМИ ГЛУХОВА НА ПОЧАТКУ 1664 Р.

У статті здійснено комплексний аналіз одного з важливих джерел з історії України, праці Мішеля Руссо де ла Валетта «Казимир король Польщі», на тлі історичних взаємин України та Франції.

Ключові слова: Арман де Грамон граф де Гіш, Україна, Франція, козаки, Глухів, Мішель Руссо де ла Валетт.

У січні 2014 р. виповнюється 350 років від однієї з найславетніших і найяскравіших подій нашої військової історії козацьких часів – героїчної оборони Глухова. Як відомо, ця подія стала поворотним моментом в розгортанні польського наступу в Україні під проводом короля Яна II Казимира. В період з 22 січня по 9 лютого мешканці та гарнізон міста не лише витримали облогу, але й відбили кілька потужних штурмів значно сильнішого й чисельнішого ворога. Військо загарбників складалася не лише з поляків. Союзниками короля виступили також кримські татари та українські козаки правобережного гетьмана Павла Тетері, на боці якого вимушено взяв участь у поході й славнозвісний Іван Богун. Перебували в польській армії і найманці з Західної Європи, зокрема з Франції. Постать одного з них має надзвичайну цікавість, оскільки була введена в ролі персонажа другого плану на сторінках всесвітньо відомих романів Александра Дюма «Двадцять років потому» та «Віконт де Бражелон».

Як знаємо, геніальний романіст брав за основу своїх сюжетів справжні історичні події, а його героями часто ставали реальні діячі минулого. Одним з таких персонажів є граф де Гіш, який вперше з'являється у продовженні «Трьох мушкетерів» – «Двадцять років потому». Згідно сюжетної канви, йому рятує життя юний віконт де Бражелон, витягаючи того з річки, однак вже незабаром граф «повертає борг», рятуючи життя де Бражелона в сутичці з іспанцями. З цього моменту обидва молодики стають нерозлучними друзями [4]. Їхні дружні взаємини та перипетії навколо кожного з них складають основу заключної частини «мушкетерської» трилогії – «Віконт де Бражелон» [3]. Фабула цього твору, як і попередніх, будується навколо інтриг паризького двору. Молодий Людовік XIV, бажаючи зміцнення союзу з щойно поновленим на престолі англійським королем Карлом II, вирішує в 1660 р. укласти династичний шлюб між своїм молодшим братом 20-річним Філіппом Орлеанським і 16-річною сестрою англійського монарха принцесою Генрієттою. Від імені нареченого її зустрічає, щоб привезти під вінець, саме де Гіш. Останній, зачарований вродою принцеси, закохується в неї до нестями. Молода жінка охоче приймає прояви кохання від графа, що викликає бурхливі ревності з

боку її чоловіка, хоча той і має яскраві гомосексуальні схильності. Для Генрієтти кокетство з де Гішем перетворюється на своєрідну розвагу, доки врешті-решт вона не отримує більш важливого залицяльника – самого короля Франції. Графа віддаляють від двору, але принцесу це не обходить. Зрозумівши, що знехтували його палкими почуттями, де Гіш не знаходить собі місця. Він навіть повідомляє де Бражелону, що готовий піти на будь-яку війну, щоб «милосердна куля» якогось угорця, хорвата чи турка припинила його душевні страждання. Незабаром де Гіш випадає з сюжетної лінії, і лише насамкінець твору автор згадує, що через кілька років граф знову стає наближеним до «короля-сонця». Де провів цей час де Гіш, Дюма не повідомляє. Однак джерела точно повідомляють, що в січні-лютому 1664 р. він був під Глуховом у ставці Яна II Казимира, очевидно, якщо сприймати на віру слова французького романіста, шукаючи собі славної смерті на полі битви.

Портрет де Гіша, створений талановитим пером Дюма, добре узгоджується з біографічними відомостями про цю людину. Арман де Грамон граф де Гіш (1637-1673) був старшим сином маршала і пера Франції герцога Антуана де Грамона та його дружини, племінниці самого кардинала Рішельє, Франсуази-Маргарити дю Плессі-Шивре. Як і багато нащадків знатних родів, де Гіш обрав для себе військову справу. В 1663 р. він шукає щастя на цій ниві в Речі Посполитій, поступивши на службу до Яна II Казимира, котрий саме тоді розпочав грандіозний похід на схід [6]. Варто відзначити, що сам польський король довгий час прожив у Франції, блискуче володів французькою мовою, знав і любив французьку культуру, а його дружина – Марія-Луїза де Гонзага – була французенкою. В подальшому після її смерті Ян II Казимир зречеться престолу й повернеться до Франції, де й закінчить свій життєвий шлях. Не дивно, що при королівському дворі було багато французів, які користувалися ласкою монарших осіб. Серед кола цих співвітчизників на чужині й опинився де Гіш та його молодший брат Антуан-Шарль де Грамон граф де Лувін'ї (1641-1720). Саме завдяки останньому ми маємо детальну розповідь про пригоди братів на Україні взимку 1663-1664 рр. Його спогади, опубліковані у Франції в 1922 р. [7], вже в 1929 р. були надруковані в російському перекладі й нині є доступні для всіх бажаючих у мережі Інтернет [1; 2].

4 листопада 1663 р. 26-річний де Гіш і його 22-річний брат прибули до Варшави, де були прихильно прийняті королевою, котра завждилюб'язно ставилася до земляків. Марія-Луїза повідомила братам, що її чоловік вже вирушив у похід і їм треба буде його наздоганяти. Обласкані милістю володарки, обидва шукачі пригод провели у польській столиці 15 днів, звідки вирушили на схід, прагнучи приєднатися до армії Яна II Казимира. 5 грудня вони були у Львові, звідки після короткого перепочинку рушили далі

разом з великим загоном, прибувши 1 січня 1664 р. до Білої Церкви. Як згадував де Грамон, тут брати дізналися, що всі човни на переправах через Дніпро, води якого не замерзли, знищені залагами Ніжина та Батурина, тож дістатися лівого берега широкої ріки неможливо. Однак далі трапилося неймовірне: вдарив такий сильний мороз, що Дніпро упродовж доби взявся такою міцною кригою, що можна було з легкістю переправитися з кіньми на інший бік. Вже 21 січня французькі графи прибули до ставки польського короля під Глуховом, де на них чекав теплий прийом. Де Гіш розпочав вітальну промову, однак король обійняв братів і подякував за те, що вони прибули здалеку, щоб надати йому свої послуги в цей важливий час. На честь поважних гостей під стінами оточеного Глухова було влаштовано бенкет, який, розпочавшись о 7-й годині вечора, завершився тільки о 5-й ранку, коли на ногах нетвердо могли триматися лише три особи: сам оповідач, канцлер і його духівник [7, 722].

Де Грамон докладно характеризує зосереджені тут сили Яна II Казимира: 20 тис. татар під проводом двох ханських синів, таке ж число польських вершників, 20 тис. козаків, 4 тис. драгунів німецького строю, полк королівської гвардії з 12 тис. рейтарів, 14 тис. польських і німецьких піхотинців з кращої інфантерії, яка коли-небудь існувала, та 2 тис. гусарів [7, 719]. Загальний підрахунок всіх цих загонів дає число в 92 тис. воїнів, колосальна міць для тих часів. Всі придворні були переконані у швидкій перемозі над містом, яке не хотіло виявити покору до свого монарха, подібно до багатьох міст перед цим, захоплених без бою [6].

Наступного дня французьких графів запросив до себе в гості воєвода руський Стефан Чарнецький. Весела пиятика продовжилася й тут. Сп'янілі бенкетувальники увечері гарцювали на конях під мурами обложеного міста, стріляли по ньому з пістолів, на що отримали мушкетний вогонь у відповідь, який однак нікому не завдав шкоди [7, 722-723].

За два дні після цієї вакханалії король наказав розпочати штурм, сигналом до якого повинен був стати на світанку вибух міни, підведеної під стіни Глухова. Головна атака велася на міську браму. Одразу після вибуху де Гіш і де Грамон зі своїми людьми ринули у наступ. Їх підтримав великий коронний хорунжий Ян Собеський, майбутній король. Однак, на великий подив нападників, за зруйнованою брамою височіла добре укріплена барикада з гарматою, яка почала їх обстрілювати картеччю. Згубні втрати доповнювали також влучні мушкетні залпи захисників фортеці. На фоні снігу нападники перетворилися на зручні мішені для козаків і московитів. Чарнецький ще наполягав на продовженні наступу, однак за таких умов атака перетворювалася на самогубство, і під регіт оборонців поляки змушені були сурмити відхід. Їхні втрати лише загиблими склали 4 тис. солдатів і

більше 200 офіцерів [7, 723].

За винятковим везінням де Гіш і його брат не постраждали у цій бійні.

Король не тямив себе від люті. Він не міг прийняти поразки. На військовій нараді Ян II Казимир наказав підготуватися до вирішального штурму Глухова за вісім днів. За цей час під його мури в двох місцях мали підвести значно потужніший заряд пороху й поставити навпроти дві батареї з дванадцяти та шести гармат, які б не дали захисникам організувати тут ефективну оборону після вибуху мін. О 6-й ранку у визначений день вибухівка спрацювала, утворивши великі виломи в фортечних мурах. Поляки кинулися на штурм, і навіть змогли вивісити свої прапори в місцях проломів. Здавалося б, перемога близько. Однак оборонці відповіли на це таким потужним контрударом, що змогли не лише вибити нападників за межі міста, але й відігнали їх, спричинивши тим великі втрати. Як згадував де Грамон, втрати від цього другого штурму були такими ж, як і від першого. Ретельно обміркувавши перспективи продовження облоги цієї неприступної фортеці, а також зважаючи на скрутні матеріальні обставини своєї армії й наближення московських військ, король прийняв рішення відступити [7, 724-725].

Свідчення де Грамона щодо невдалої для поляків облоги Глухова доповнює інший французький сучасник – Мішель Руссо де ла Валетт. В 1679 р. у Ліоні побачила світ його книга «Казимир король Польщі», присвячена життєпису Яна II Казимира. На жаль, ця праця не знайшла свого висвітлення у вітчизняній історіографії, хоча містить доволі вагомий українознавчий аспект. В основі даного твору, очевидно, лежало якесь польське джерело, можливо, створене на замовлення покійного польського короля. Таке припущення можна зробити на підставі того, що імена й географічні назви, про які йде мова, тут часто подано в родовому відмінку: Скидан (*Skidana*), Вороньків (*Wronkowa*), Глухів (*Glukowa*) тощо. Ось що тут йдеться про героїчну оборону Глухова: «Генерал Чарнецький, котрий командував армійським авангардом, волів обложити це місто, всупереч волі короля, бажанням якого було йти на Московію та залишити інші міста, які вимагали б втрати багато часу. Однак, піддавшись разом з рештою війська умовлянням цього старого воєначальника, з яким він мав протилежні помисли, король вдався до облоги. Тут перебувала залога з 3 000 козаків і 8 000 московитів, а також 25 000 мешканців. Було підірвано одну міну та проведено кілька штурмів, які так сильно вразили ворога, що мешканці навіть відрядили депутатів до короля домовлятися про капітуляцію. Однак бунтівний козак Дворецький [мається на увазі київський полковник Василь Дворецький (1609 – після 1672), один з головних керівників оборони Глухова С. Л.], наказав підробити листи великого князя [московського – С. Л.], де той начебто обіцяв скору підмогу, а також повелів відтяти голови більш ніж сорока міщанам, які наполягали на здачі. Він зміг

дуже вправно надихнути гарнізон до оборони. Тож, здійснивши ще один досить відважний штурм, король, котрий отримав звістку, що наближаються московити числом більш ніж 60 000 чоловік під орудою князя Черкаського та Ромодановського (*le Prince de Circassie & par Romadanowski*), зібрав військову нараду, на якій було вирішено зняти облогу та йти на з'єднання з литовською армією, що знаходилася неподалік і дала дві баталії неприятелю.

Графи де Гіш і де Лувін'ї, двоє синів герцога де Грамона, котрих бажання здобути собі славу змусило прийти здалеку, проявили такі яскраві ознаки своєї доблесті під час цієї облоги, що поляки, які вважалися найсміливішими людьми в світі, ними захоплювалися. Особливо слід відзначити графа де Гіша, який виявив таку майстерність і таке поведження, що король не зміг утриматись від захоплених слів, завжди надаючи йому честі бути запрошеним на військову нараду» [8, 178-180].

Побіжно Руссо де ла Валетт згадує й про долю Богуна, який був заарештований за підозрою в зраді [8, 183]. Втім, про подальшу долю легендарного козацького воєначальника французький автор нічого не повідомляє.

Варто згадати, що палке бажання захисників Глухова захищати своє місто до кінця підсилювалося недавнім прикладом знищення містечка Салтикової Дівиці, мешканці якого після кількох днів запеклої оборони повірили королівським обіцянкам про помилування й відчинили браму. Самовидець про ці події занотував наступне: «...и пришовши до Солтиковой Дівиці, над Десною рікою, которая не хотіла ся здати и поклонити, приступом доставали, где немало жолнірской піхоти легло, килка днів достаючи. А же напотом люде в осаді сидячіе видят, же трудно видержати, бо юже місто доставали, тилко в самом замочку, — просили о милосердя. А любо обецали показати над ними милость, еднак же не додержали: бо упавши в замок, многих постинали, а иних в полон татаре побралаи і внівец обернули» [5, 93-94].

Подібні свідчення про жорстоку розправу над Салтиковою Дівицею наводив і той же Руссо де ла Валетт: «За кілька днів потому генерал Чарнецький з пересувним табором збирався підкорити місто Дівицю (la Ville de Dewicze). Однак, хоча король теж наблизився сюди, місцеві мешканці відмовилися відчинити свою браму. Це розлютило Казимира, він наказав почати збройний наступ на це місто і, взявши його штурмом, наказав перебити у ньому всіх людей, саме місто підпалити й перетворити на згарище, щоб дати урок майбутнім поколінням за цю безглузду упертість» [8, 176].

Тож оборонці Глухова мали всі підстави не йняти віри словам про королівську ласку й чинити до останку запеклий опір, який зрештою увінчався успіхом і зірвав всі плани польського короля розгорнути подальший наступ вглиб Московії. Поразка під Глуховом ознаменувала сумне фіаско всього походу

Яна II Казимира. Незабаром під тиском козаків Івана Брюховецького та стрільців Григорія Ромодановського та Якова Черкаського він змушений був рятувати свої полки негайним поверненням додому. В околицях білоруського Могильова граф де Гіш і його брат попросили у короля дозволу повернутися до Варшави, звідки одразу вирушили на захід.

Так закінчилася українська епопея двох французьких графів. В наступні роки брати відзначилися у війнах з турками, англійцями й голландцями, а повернувшись на батьківщину, зайняли помітне місце при дворі Людовіка XIV. Після смерті свого старшого брата в 1673 р. де Грамон став єдиним спадкоємцем статків і титулів свого батька, що дозволило йому зробити блискучу політичну кар'єру.

Важко сказати, чи була відома Дюма участь його героя у бойових діях в Україні. Однак достеменно відомо, що це є дійсним фактом в житті реального графа де Гіша, яке так майстерно вписав у канву своєї розповіді великий французький романіст.

Посилання

1. Грамон Антуан. Из истории московского похода Яна Казимира / Перевод Н.Г. Муравьевой / Антуан Грамон. – Юрьев: Типография К. Маттисена, 1929. – 29 с.
2. Грамон Антуан. Из истории московского похода Яна Казимира / Перевод Н. Г. Муравьевой / Антуан Грамон // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Gramon/rametext.htm> 06/12/2012.
3. Дюма Александр. Виконт де Бражелон, или Десять лет спустя: В 6 ч.: пер. с фр. / Александр Дюма. – Х.: Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2007. – Ч. 1. – 287 с.; Ч. 2. – 285 с.; Ч. 3. – 320 с.; Ч. 4. – 336 с.; Ч. 5. – 331 с.; Ч. 6. – 336 с.
4. Дюма Александр. Двадцать лет спустя: В 2 ч.: пер. с фр. / Александр Дюма. – Х.: Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2004. – Ч. 1. – 368 с.; Ч. 2. – 368 с.
5. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – 175 с.
6. Пиріг П. Лівобережний похід Яна Казимира 1663-1664 рр. / Петро Пиріг // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 15-24.
7. Gramont Antoine de. Relation de mon voyage en Pologne / Antoine de Gramont // La Revue de Paris. – 1922. – 15 avril. – P. 698-737.
8. Rousseau de la Valette Michel. Casimir roy de Pologne / Michel Rousseau de la Valette. – Lyon: Chez Thomas Amaury, 1679. – Т. II. – 331 р.

Луняк Е.Н. Персонаж Александра Дюма под стенами Глухова в начале 1664 г.

В статье сделан комплексный анализ одного из важных источников по истории Украины, работы Мишеля Руссо де ла Валетта «Казимир король Польши», на фоне исторических взаимоотношений Украины и Франции.

Ключевые слова: Арман де Грамон граф де Гиш, Украина, Франция, казаки, Глухов, Мишель Руссо де ла Валетт.

Luniak Ye.M. Personage of Alexandre Duma at the walls of Hlukhiv at the beginning of 1664

In the article the complex analysis one of historical researches of Ukrainian history, the work of Michel Rousseau de la Valette «Casimir roy de Pologne» is made, against the background of historical mutual relations of Ukraine and France.

Key words: Armand de Gramont comte de Guiche, Ukraine, France, Cossacks, Hlukhiv, Michel Rousseau de la Valette.

27.02.2013 p.